

Катерина Сегіда

д. геогр. н., професор кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна
e-mail: kateryna.sehida@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-1122-8460>

Ганна Карайченцева

магістрантка кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна
e-mail: hanna.karaichentseva@student.karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-3242-1216>

**СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЧИННИКИ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР**

Демографічна проблема для України стоїть гостро. Дослідження тенденцій, чинників та структурно-динамічних особливостей народжуваності дозволить визначити соціально-економічні та демографічні тенденції, у тому числі і їхні варіації в розрізі регіонів. Метою статті є встановлення регіональних особливостей сучасних тенденцій та чинників народжуваності в Україні в XXI столітті. У статті на основі аналізу даних офіційної статистики представлено аналіз динаміки рівня народжуваності в Україні. Встановлено періоди мінімальних та максимальних значень із оглядом на провідні чинники та відмінностями за типом поселень. Наведено характеристику змін статеві-вікової структури населення України та повікової інтенсивності народжуваності з оглядом на провідні чинники та відмінностями за типом поселень. За допомогою стандартизації демографічних коефіцієнтів встановлено ступінь впливу внутрішніх чинників, що впливають на рівень народжуваності у розрізі регіонів України. Ідентифіковано значну частку народжень в старших фертильних групах, що підтверджує тенденції другого демографічного переходу, поширення феномену «пізнього материнства» та так звану «проєвропейську» модель репродуктивної поведінки, що більше притаманно високо урбанізованим регіонам України.

На основі кластерного аналізу виявлено регіональні особливості тенденцій та чинників народжуваності в Україні в XXI столітті, в результаті виокремлено п'ять кластерів. До другого кластеру відносяться Закарпатська, Рівненська та Волинська області, у яких відзначається найбільш жвава демографічна поведінка населення, збереження традиційних чинників. Третій кластер складається із Харківської, Сумської, Черкаської, Чернігівської, Полтавської, Запорізької та Дніпропетровської областей. Четвертий кластер представлений Одеською, Львівською, Чернівецькою й Івано-Франківською областями. До п'ятого кластеру належать Миколаївська, Кіровоградська, Тернопільська, Київська, Херсонська, Житомирська, Хмельницька та Вінницька області. Таким чином, внутрішні територіальні відмінності рівня народжуваності, у розрізі регіонів України, а також міської і сільської місцевості, є результатом дії зовнішніх, та внутрішніх факторів, які мали вплив протягом досліджуваного періоду та відобразилися на перебігу демографічних процесів.

Ключові слова: населення, геодемографічна система, відтворення населення, демографічний процес, народжуваність, статево-вікова структура населення, регіони України.

Як цитувати: Сегіда, К., Карайченцева, Г. (2022). Сучасні тенденції та чинники народжуваності в Україні: регіональний вимір. *Часопис соціально-економічної географії*, 33, 38-51. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2022-33-05>

In cites: Sehida, K., Karaichentseva, H. (2022). Temporary trends and factors of birth rate in Ukraine: regional dimension. *Human Geography Journal*, 33, 38-51. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2022-33-05> [in Ukrainian].

Постановка проблеми. Демографічна проблема для України, як і для більшості країн постсоціалістичного простору, стоїть надзвичайно гостро. Процеси відтворення населення України характеризуються переважанням показників смертності над показниками народжуваності, що призводить до депопуляції населення. Дослідження чинників та структурно-динамічних особливостей відтворення населення України, виявлення просторово-часових особливостей є важливим адже дозволяє аналізувати соціально-економічні та демографічні тенденції, які впливають на розвиток суспільства. Аналіз просторово-часових особливостей зміни рівня народжуваності дозволяє виявити відмінності в демографічних тенденціях в розрізі різних регіонів країни, встановити зв'язок між рівнем народжуваності та економічними показниками, соціокультурними факторам тощо. Розуміння варіацій рівня народжуваності може бути

важливим для розробки та впровадження регіональних стратегій демографічного розвитку та підтримки сім'ї. Мовляв, саме зміни демографічної поведінки у XXI столітті включають інформацію про минулі особливості та про сучасні тенденції демографічних процесів, які мають бути основою для розробки науково обґрунтованих заходів демографічної політики.

Огляд останніх публікацій за темою дослідження. Дослідження окремих аспектів демографічного розвитку та демографічних проблем України широко представлені в роботах фахівців у галузі демографії, соціології, географії. Окремі питання аналізу демографічних процесів, у тому числі – народжуваності, висвітлені у монографії [12], регіональні аспекти, структурні характеристики, фактори та чинники материнства й народжуваності представлені в роботах [8, 9].

Прояви регіональної трансформації особливостей скорочення рівня народжуваності в Україні та їхню залежність від історико-політичних, економічних та суспільних трансформацій представив Б. Крімер [6]. Широко висвітлені питання поширення в Україні феномену пізнього материнства.

Ґрунтовний аналіз реалізації відкладених народжень та надано оцінку цього процесу у реальних когортах жінок за допомогою акумульованих вікових коефіцієнтів народжуваності; встановлено вікові особливості та оцінено дію чинників як соціо-економічних, так і соціокультурних у роботі С. Аксьонової та І. Курило [1]. З огляду на енергетичну концепцію психологічного часу у роботі С. Аксьонової [2] представлено тенденції зміни віку материнства у країнах Європи. Оцінка впливу та кореляційні зв'язки між емансипаційними цінностями та демографічною поведінкою, зокрема на ставлення до народження дітей та на підвищення віку материнства з урахуванням відмінностей у сільських та міських населених пунктах представлено у роботі І. Курило [7].

У наших попередніх дослідженнях було представлено структуру та змісту внутрішніх і зовнішніх чинників геодемографічного процесу [15], висвітлено методичні основи встановлення впливу структурних чинників демографічних процесів [16], визначено ступінь дії внутрішніх чинників народжуваності як геодемографічного процесу в розрізі регіонів України [14] тощо. Менше з тим, відкритими залишаються низка питань: Як змінювався рівень народжуваності в Україні впродовж перших двох декад ХХІ століття? Як змінювалася статеві-вікова структура населення і який вплив мала на зміну рівня народжуваності? Як змінювалась повікова інтенсивність народжуваності і який вплив мала на зміну рівня народжуваності? Які відмінності між тенденціями у міській та сільській місцевостях? Які регіональні прояви структурно-динамічних особливостей народжуваності в Україні?

Метою статті є встановлення регіональних особливостей сучасних тенденцій та чинників народжуваності в Україні в ХХІ столітті. Реалізація зазначеної мети зводиться до виконання наступних **дослідницьких завдань**: аналіз динаміки рівня народжуваності в Україні у ХХІ столітті, виявлення періодів мінімальних та максимальних значень із оглядом на провідні чинники та відмінності за типом поселень; характеристика змін статево-вікової структури населення України та повікової інтенсивності народжуваності із оглядом на провідні чинники та відмінності за типом поселень; встановлення ступеню впливу внутрішніх чинників, що впливають на рівень народжуваності, у розрізі регіонів України за допомогою стандартизації демографічних коефіцієнтів; встановлення регіональних особливостей тенденцій та чинників народжуваності в Україні в ХХІ столітті за допомогою кластерного аналізу.

Для встановлення регіональних особливостей

сучасних тенденцій та чинників народжуваності в Україні в ХХІ столітті використано офіційні дані Державної служби статистики України [4, 5, 11] та її територіальних відділень за період 2000–2020 рр., але починаючи з 2014 року – без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Севастополя та частини районів у Донецькій та Луганській областях [6].

Виклад основного матеріалу дослідження.

Унаслідок впливу соціально-економічних та суспільно-політичних змін в українському суспільстві відбуваються демографічні перетворення, які відображаються у зміні основних демографічних показників [8, 14]. За своїм змістом народжуваність як демографічний процес є першоосновою відтворення населення, адже забезпечує формування та оновлення поколінь матерів. Народжуваність є основним демографічним процесом, адже акумулює в собі сукупну дію впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників та складових відтворення населення; відповідно, якщо розглядати народжуваність як демографічний процес в контексті безперервної зміни поколінь, саме цей демографічний процес виступає основним та формує (здійснює вплив) всі інші. Сукупна дія низки чинників різного характеру та особливості перебігу суспільно-політичних подій обумовили суттєві демографічні перетворення та відобразились в динаміці рівня народжуваності. На зміну найнижчих показників на зламі століть прийшов період поступового підвищення рівня народжуваності (2003–2007 рр.) та період порівняно високих показників (2008–2014 рр.). З початком війни у 2014 році тенденції в тому числі й в перебігу демографічних процесів змінилися і у 2022 році рівень народжуваності майже сягнув мінімуму нульових (7,8 ‰). Вочевидь із повномасштабним вторгненням росії у 2022 році і в подальшому рівень народжуваності зменшуватиметься, менше з тим, розглянемо ті тенденції, які панували у перші дві декади ХХІ століття.

Наслідком суттєвого зниження рівня народжуваності в Україні після здобуття незалежності є й спотворення вікової структури населення, формування статевих та вікових диспропорцій, старіння населення тощо. Нетто-коефіцієнт народжуваності відображає, яким чином попереднє покоління замінюється прийдешнім. За досліджуваний період (рис. 2) нетто-коефіцієнт народжуваності мав найвищий показник у 2012 році (0,72), а на наприкінці періоду становив 0,5, що свідчить про поповнюваність поколінь лише на половину [6, 9]. Порівнюючи нетто-коефіцієнт та сумарний показник народжуваності в Україні (рис. 1), відзначаємо ідентичні тенденції та підтвердження ключового значення народжуваності у природному русі населення України. Крім того, за досліджуваний період спостерігається постійне підвищення середнього віку матерів при народженні, що є результатом змін повікової інтенсивності дітонародження.

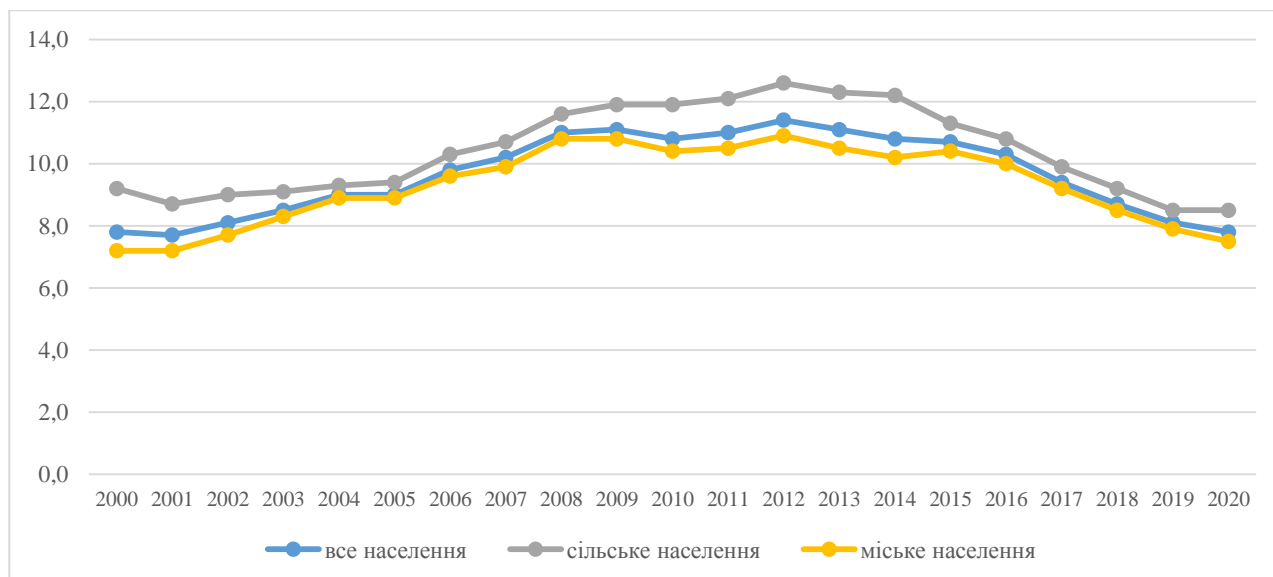

Рис. 1. Динаміка рівня народжуваності в Україні, 2000-2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])
Fig. 1. Dynamics of the birth rate in Ukraine, 2000-2020

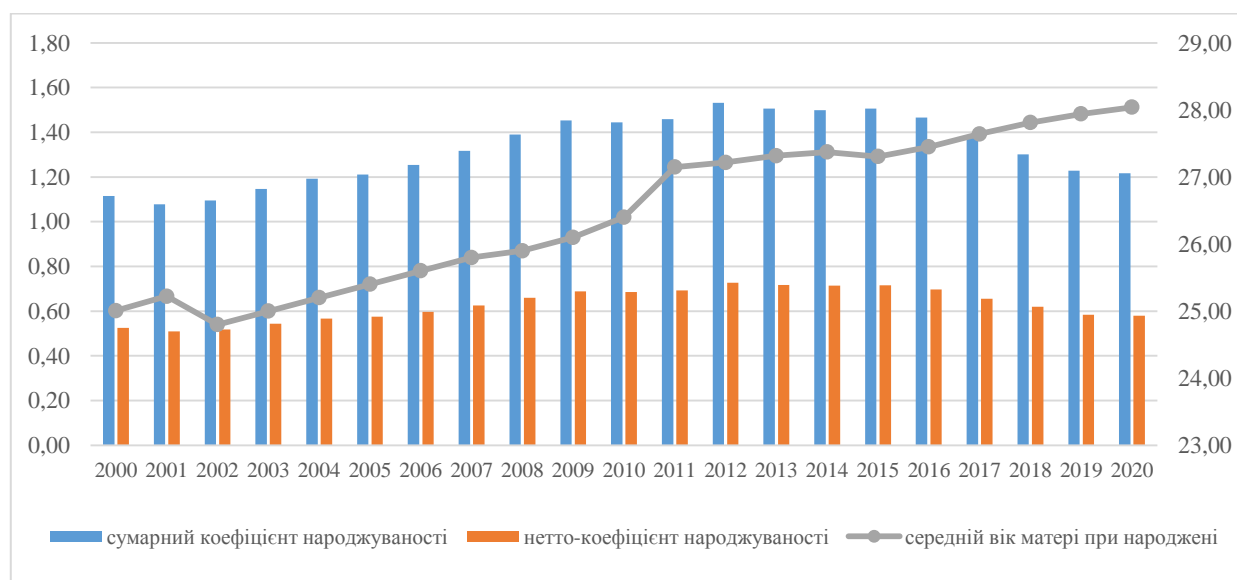

Рис. 2. Динаміка основних показників народжуваності в Україні, 2000-2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])
Fig. 2. Dynamics of the fertility rates in Ukraine, 2000-2020

Суттєві зміни у режимі відтворення населення України характеризуються посиленням процесу депопуляції, у тому числі – за рахунок таких чинників, як народжуваність та зміни репродуктивної поведінки. Серед основних тенденцій протягом двадцяти років XXI століття варто зазначити наступні:

- зниження рівня фертильності, поширення феномену «пізнього материнства», зменшення частки дітей, які народжені матерями віком до 20 років, зростання середнього віку народження дитини: у 2000 році він складав 24,5 роки, а у 2020 р. – 28,4 років;

- підвищення середнього віку вступу до шлюбу: з 22,5 і 25,3 років у 2000 році до 26,4 і 28,9 років у 2020 р.; поширення консенсуальних шлюбів тощо;

- суттєве поширення установок на «безшлюбність та бездітність», у першу чергу серед населення репродуктивного віку [10];

- суттєва територіальна диференціація народжуваності, що є наслідком диференціації у рівні соціально-економічного розвитку, статусу населених пунктів, особливостях соціокультурних та соціопсихологічних чинників тощо [8].

Традиційно вищі значення нетто-коефіцієнта народжуваності спостерігаються у сільській місцевості України, що є результатом більшої інтенсивності дітонародження. Крім того, суттєво відрізняються повікові рівні народжуваності жінок, що і формує загальний показник (рис. 1, 2). При приблизно рівних загальних показниках рівня народжуваності у 2000 році та 2020 році, суттєвих змін зазнав розподіл інтенсивності народжень за віком матерів. У 2000 році найвища інтенсивність народжуваності спостерігалась у групі 20-24 роки і становила 95 %, у групі 25-29 років становила 60 %, у групах 30-34 та 15-19 становила близько 30 %, у групі 35-39 років стано-

вила майже 10 %. Оцінюючи зміни інтенсивності народжуваності за окремими віковими групами за першу декаду XXI століття, варто зазначити, що такі зміни є результатом реалізації, так званих, відкладених народжень у попередні роки, які характеризувалися складною економічною ситуацією. До 2010 року інтенсивність майже у всіх групах підвищувалась та максимально високих значень досягла у 2012-2013 років, після чого спостерігається спад. У 2020 році найвища інтенсивність народжуваності у віковій групі 25-29 років 76 %, у групі 20-24 роки становить 66 %, 30-34 роки становить 52 %. Значно підвищилась інтенсивність у віковій групі 35-39 років до 25 %, знизилась у наймолодшій групі. Оцінюючи зміни інтенсивності народжуваності за окремими віковими групами за другу декаду XXI століття, варто зазначити, що лише у вікових групах 40-44 і

45-49 років показник незначно збільшився, у групі 35-39 залишився без змін, у всіх інших групах – зменшився, що також є результатом впливу соціально-економічних факторів.

Розглядаючи повікову інтенсивність народжуваності та її зміни за досліджуваній двадцятирічний період варто відзначити тенденцію до поширення феномену «пізнього материнства» та так звану «проєвропейську» модель репродуктивної поведінки [13]. Таким чином, за 20 років XXI сторіччя в Україні відбулась значна зміна вікової структури материнства (рис. 3, 4) за рахунок суттєвого зменшення рівня народжуваності у молодших вікових групах та збільшенням – у старших, що є характерним для економічно розвинених країн, з іншого боку – обмежує репродуктивні можливості населення.

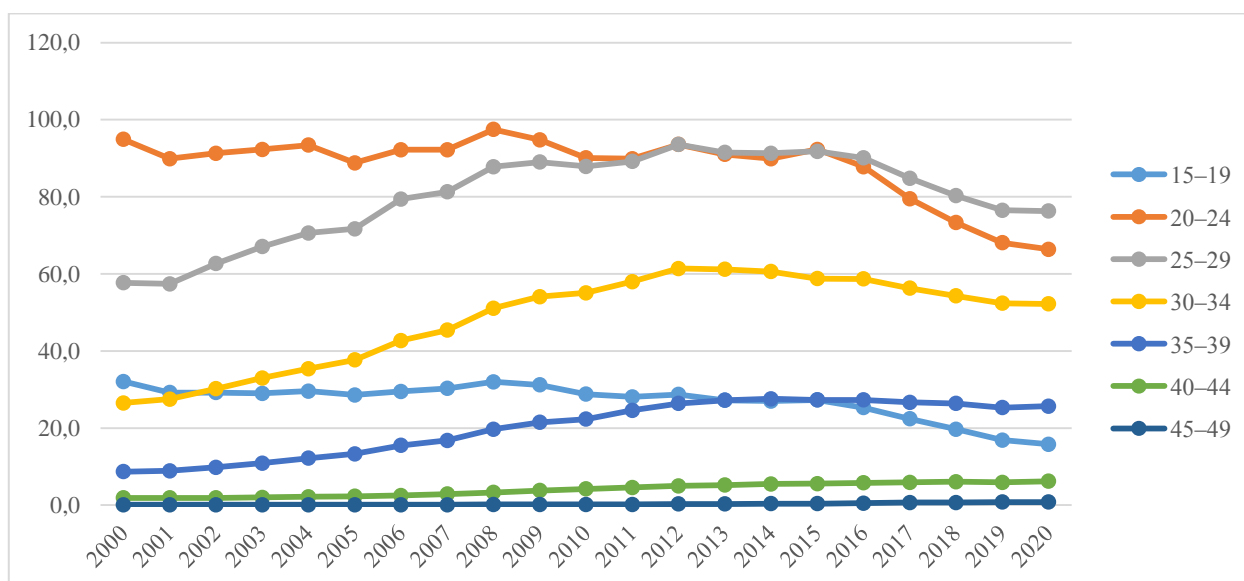

Рис. 3. Динаміка повікової інтенсивності народжуваності в Україні, 2000-2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])

Fig. 3. Dynamics of the age-related fertility rate in Ukraine, 2000-2020

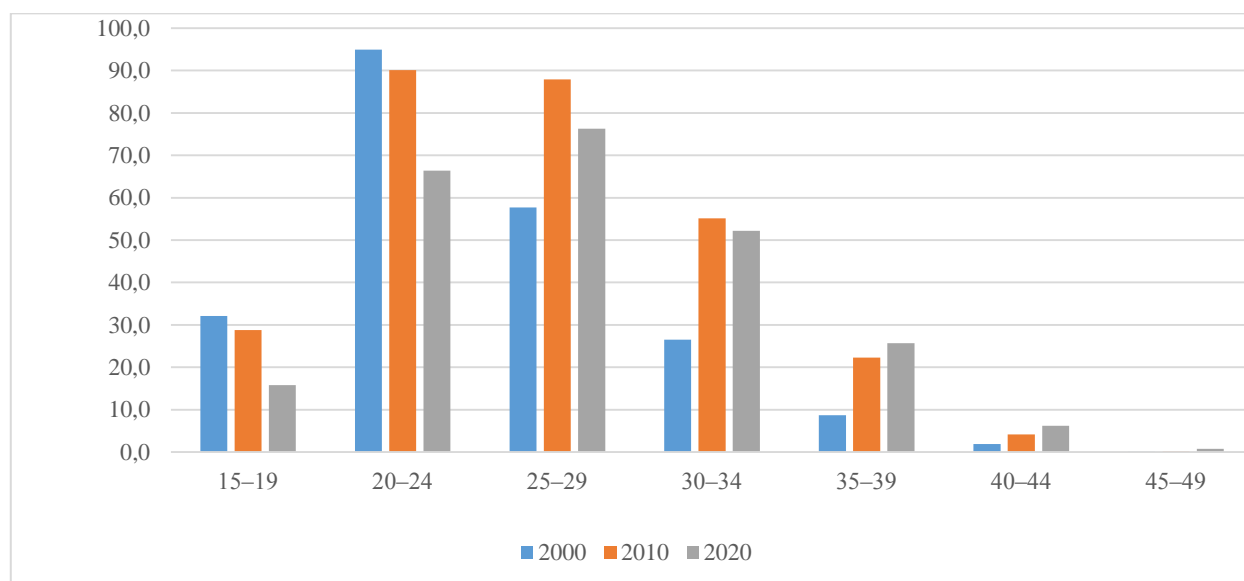

Рис. 4. Повікова інтенсивність народжуваності в Україні, 2000, 2010, 2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])

Fig. 4. Age-related fertility rate in Ukraine, 2000, 2010, 2020

Ще більш яскраво виражені названі тенденції серед жінок-містянок (рис. 5, 6): менш активна репродуктивна поведінка в цілому та наступний віковий розподіл. У 2000 році найвища інтенсивність народжуваності спостерігалась у групі 20-24 роки і становила 82 %, у групі 25-29 років становила 53 %, у групах 30-34 та 15-19 становила близько 25 %, у групі 35-39 років становила майже 10 %. До 2010 року інтенсивність майже у всіх групах підвищувалась та максимально високих значень досягла у

2015-2016 років, після чого спостерігається спад. У 2020 році найвища інтенсивність народжуваності у віковій групі 25-29 років 74 %, у групах 20-24 роки та 30-34 роки становить 54 %. Значно підвищилась інтенсивність у віковій групі 35-39 років до 27 %, знизилась у наймолодшій групі. Усі зазначені особливості відображають так звані «проєвропейські» тенденції репродуктивної поведінки та відповідають мотивам демографічної поведінки, передбаченими другим демографічним переходом [10].

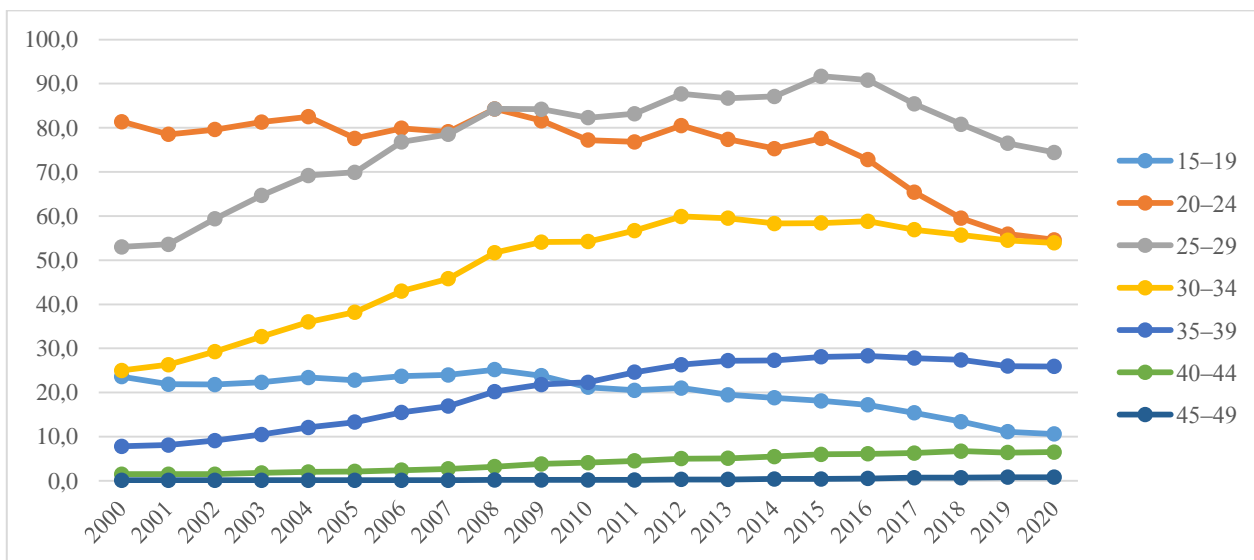

Рис. 5. Динаміка повікової інтенсивності народжуваності міського населення України, 2000-2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])

Fig. 5. Dynamics of the age-related fertility rate of the urban population of Ukraine, 2000-2020

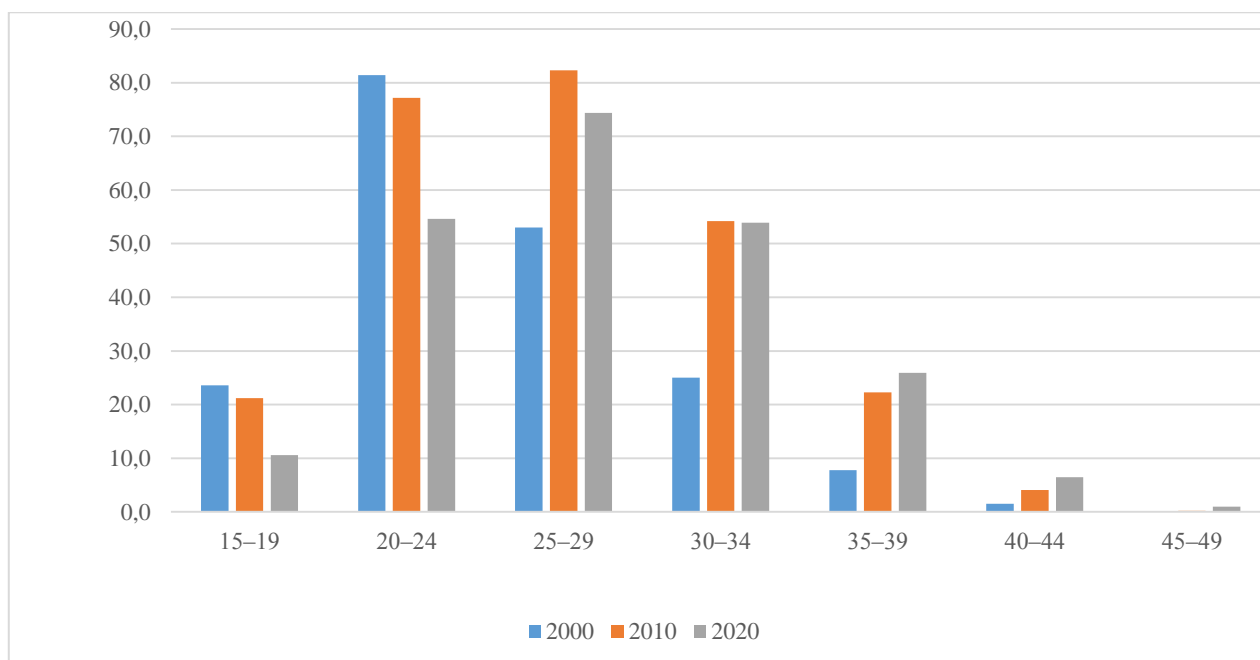

Рис. 6. Повікова інтенсивність народжуваності в міських поселеннях України, 2000, 2010, 2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])

Fig. 6. Age-specific birth rate in urban settlements of Ukraine, 2000, 2010, 2020

Інша ситуація щодо повікового розподілу інтенсивності народжень спостерігається в сільській місцевості (рис. 7, 8). Традиційно, рівень народжуванос-

ті вищий у сільській місцевості [17]. У 2000 році найвища інтенсивність народжуваності спостерігалась у групі 20-24 роки і становила 130 %, у групі

25-29 років становила 69 %, у групі 15-19 становила 55 %, у групах 30-34 становила майже 35 %. До 2010 року інтенсивність майже у всіх групах підвищувалась та максимально високих значень досягла у 2012-2013 років, після чого спостерігається спад. У

2020 році найвища інтенсивність народжуваності залишається у групі 20-24 роки на рівні 85 %, у віковій групі 25-29 років 80 %, у групі 30-34 роки становить 50 %.

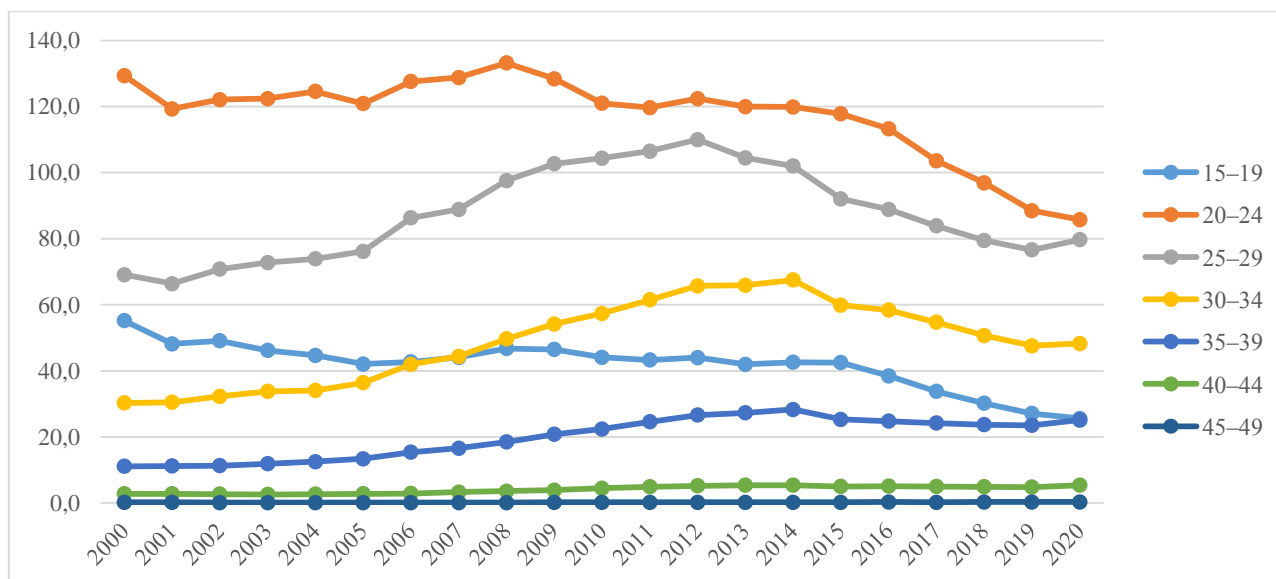

Рис. 7. Динаміка повікової інтенсивності народжуваності сільського населення України, 2000-2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])

Fig. 7. Dynamics of the age-related fertility rate of the rural population of Ukraine, 2000-2020

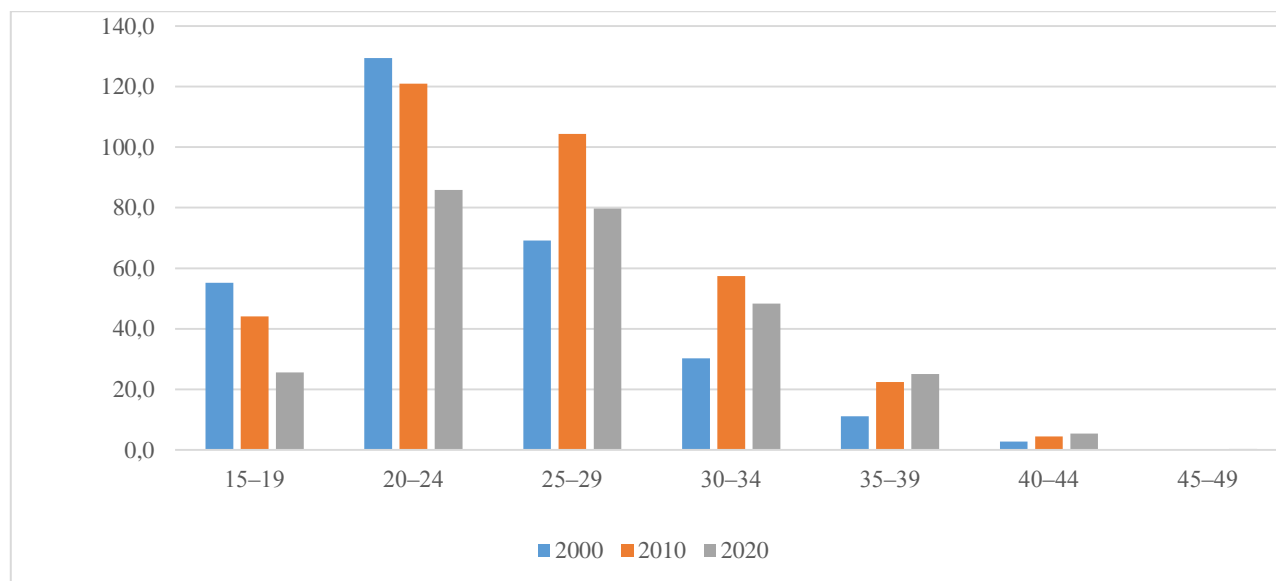

Рис. 8. Повікова інтенсивність народжуваності в сільській місцевості України, 2000, 2010, 2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])

Fig. 8. Age-specific birth rate in rural settlements of Ukraine, 2000, 2010, 2020

Значний вплив на рівень народжуваності має статеві-вікова структура населення. Розглядаючи статеві-вікову структуру населення України та її динаміку (рис. 9), слід зазначити, що загальна кількість жінок репродуктивного віку зменшилась: 12,6 млн осіб у 2000 році, 11,6 млн осіб у 2010 році, 9,6 млн осіб у 2020 році. Оцінюючи зміни щодо окремих вікових груп, за період 2000-2010 рр. у віковій групі 25-29 чисельність збільшилася на 150 тис. осіб; у вікових групах 20-24 і 30-34 збільшилась на 15 та 84 тис. осіб відповідно. У решті п'ятирічних

груп репродуктивного віку чисельність жінок зменшилася, при тому, що у групі 15-19 – на 543 тис. осіб, 35-39 та 40-44 – на 259 та 378 тис. осіб відповідно. За період 2010-2020 рр. лише вікової групі 30-34 збільшилася чисельність жінок (на 77 тисячі). Ця найбільш численна когорта є результатами високої народжуваності 1980-1985 років. В усіх інших п'ятирічних групах репродуктивного віку чисельність жінок зменшилася, при тому, що у групі 20-24 – на 773 тис., 25-29 – на 593 тис., 15-19 – на 387 тис. 45-49 –

на 228 тис. осіб. Тож, за перші дві декади XXI століття найбільше зменшення чисельності молодшої групи репродуктивного віку 15-19 і 20-24 років (на 931 та 757 тис. осіб відповідно, що

становить 51 % та 45 %), що є результатом низької народжуваності наприкінці минулого початку нинішнього століття.

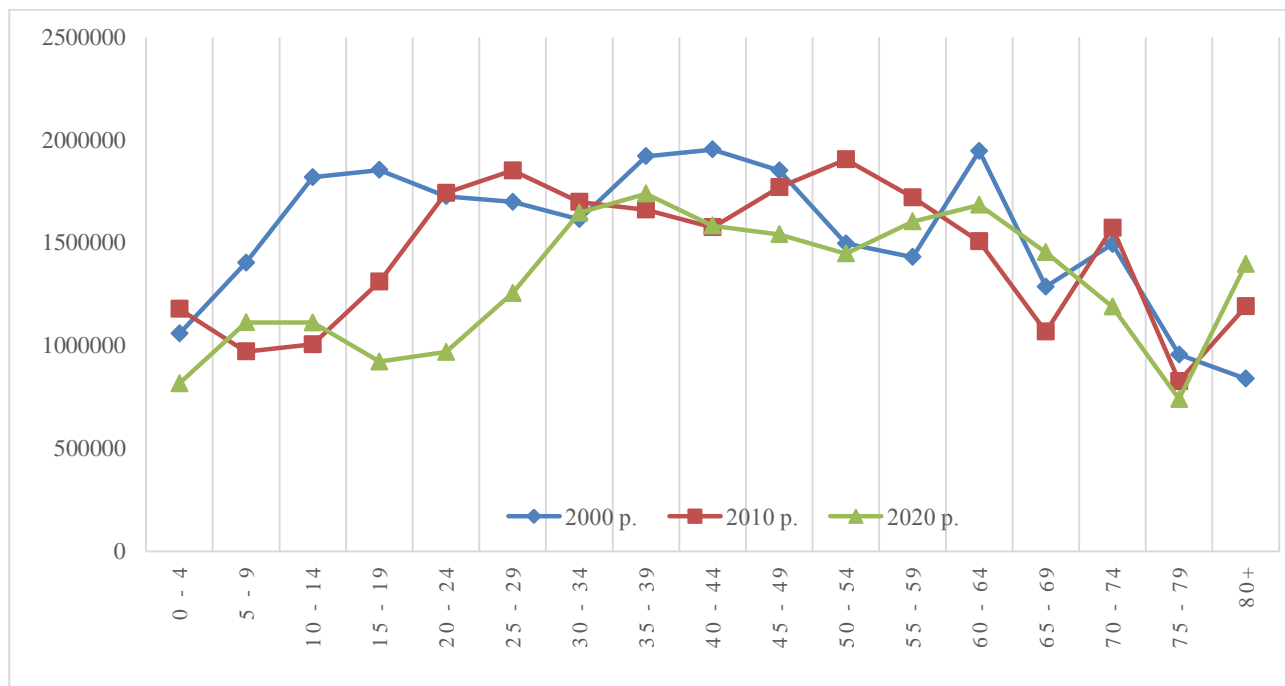

Рис. 9. Динаміка розподілу населення України жіночої статі за віком, 2000, 2010, 2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])

Fig. 9. Dynamics of the distribution of the female population of Ukraine by age, 2000, 2010, 2020

У міській місцевості (рис. 10) зазначені структурно-динамічні особливості проявляються ще гостріше. Загальна кількість жінок репродуктивного віку зменшилась: 912 тис. осіб у 2000 році, 827 тис. осіб у 2010 році, 686 тис. осіб у 2020 році. Оцінюючи зміни щодо окремих вікових груп, за період 2000-2010 рр. у вікових групах 25-29 і 30-34 чисельність збільшилася на 180 та 102 тис. осіб відповідно. У решті п'ятирічних груп репродуктивного віку чисельність жінок зменшилася, при тому, що у групі 15-19 – на 480 тис. осіб, 35-39 та 40-44 – на 210 та 328 тис. осіб відповідно. За період 2010-2020 рр. вікової групи 30-34 збільшилася чисельність жінок на 142 тисячі; у групі 40-44 – на 61 тис. У всіх інших п'ятирічних групах репродуктивного віку чисельність жінок зменшилася, при тому, що у групі 20-24 – на 591 тис., 25-29 – на 537 тис., 15-19 – на 243 тис. 45-49 – на 171 тис. осіб. Тож, за перші дві декади XXI століття у міській місцевості найбільше зменшення чисельності молодшої групи репродуктивного віку 15-19 і 20-24 років (на 723 та 609 тис. осіб відповідно, що становить 53 % та 49 %), що є результатом низької народжуваності наприкінці минулого початку нинішнього століття.

У сільській місцевості (рис. 11) демографічна поведінка населення змінюється повільніше, населення є більш усталеним. Загальна кількість жінок репродуктивного віку зменшилась: 349 тис. осіб у 2000 році, 334 тис. осіб у 2010 році, 279 тис. осіб у 2020 році. Оцінюючи зміни щодо окремих вікових груп, за період 2000-2010 рр. у вікових

групах 20-24 і 45-49 чисельність збільшилася на 33 та 19 тис. осіб відповідно. У решті п'ятирічних груп репродуктивного віку чисельність жінок зменшилася, при тому, що у групі 15-19 – на 63 тис. осіб, 25-29 – на 28 тис., 30-34 – на 18 тис., 35-39 – на 49 тис., 40-44 – на 49 тис. осіб. За період 2010-2020 рр. у віковій групі 30-34 незначно збільшилася чисельність жінок на 16 тисяч. У всіх інших п'ятирічних групах репродуктивного віку чисельність жінок зменшилася, при тому, що у групі 15-19 – на 144 тис., 20-24 – на 181 тис. осіб. Тож, за перші дві декади XXI століття у сільській місцевості найбільше зменшення чисельності молодшої групи репродуктивного віку 15-19 і 20-24 років (на 208 та 147 тис. осіб відповідно, що становить 42 % та 31 %).

У розрізі регіонів України існує значна диференціація рівня народжуваності. Традиційно найвищі показники характерні для західноукраїнських областей та столиці. Найвищі показники зафіксовані у Волинській, Рівненській, Закарпатській областях та місті Київ. Коефіцієнт народжуваності у 2020 році коливається у діапазоні 9,5 % – 10,5 %. У цих регіонах у структурі населення можна відзначити переважання частки населення віком від 15 до 49 років (понад 40%), а також, значно вищий нетто- та брутопоказники відтворення населення. Вищі за середні по Україні показники у Київській, Львівській, Івано-Франківській, Одеській, Чернівецькій областях. Коефіцієнти народжуваності коливаються від 7,8 % до 8,8 %, частка населення віком 15-49 років 35,7 % – 37 %. Близькі значення до загально національного

показника спостерігаються у Вінницькій, Херсонській, Житомирській, Тернопільській, Хмельницькій областях. Найнижчі показники у Сумській, Чернігів-

ській, Черкаській, Полтавській областях, що з одного боку є результатом старіння населення, з іншого – продукує його та посилює.

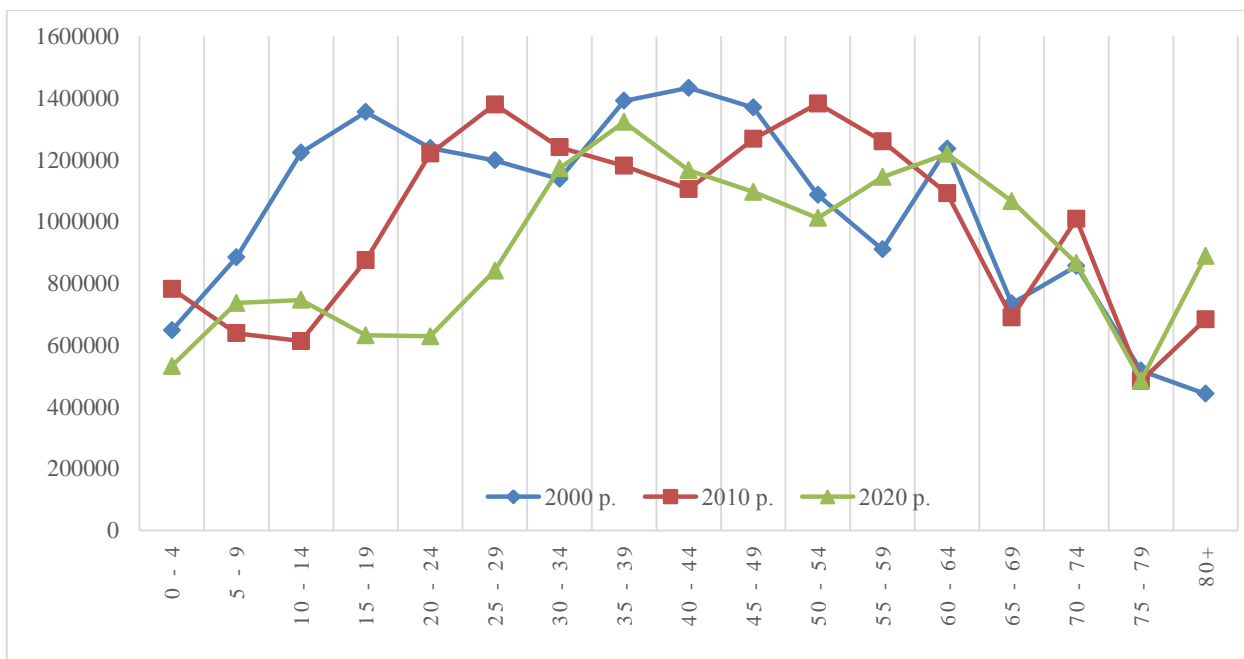

Рис. 10. Динаміка розподілу населення жіночої статі в міській місцевості України за віком, 2000, 2010, 2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])

Fig. 10. Dynamics of the distribution of the female population in urban settlements of Ukraine by age, 2000, 2010, 2020

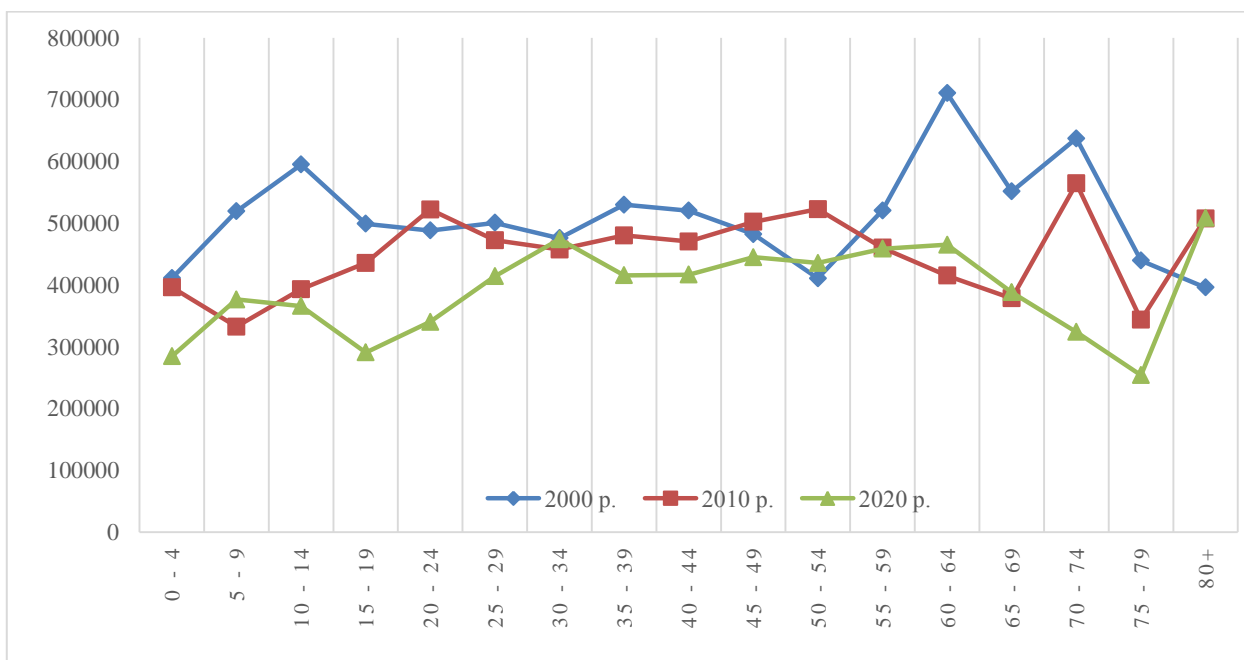

Рис. 11. Динаміка розподілу населення жіночої статі в сільській місцевості України за віком, 2000, 2010, 2020 рр. (побудовано за даними [4, 5, 11])

Fig. 11. Dynamics of the distribution of the female population in rural settlements of Ukraine by age, 2000, 2010, 2020

Для виявлення тенденцій та чинників народжуваності в розрізі регіонів України, було використано метод стандартизації демографічних показників, який дозволив визначити провідні внутрішні чинники зміни рівня народжуваності протягом першої та другої декади XXI, а також за весь досліджуваний пері-

од [16]. Відповідні обчислення були проведені для всіх регіонів України [14], що дало змогу виявити наступні особливості впливу структурно-динамічних чинників на рівень народжуваності в розрізі регіонів України:

- Упродовж першої декади XXI століття різниця між отриманими загальними стандартизованими коефіцієнтами для України свідчить, що лише за рахунок збільшення інтенсивності народжень у старших вікових групах загальний рівень народжуваності за цей період мав збільшитися на 40%. Диференціація в розрізі регіонів України (24-26% – у Тернопільській, Івано-Франківській та Львівській областях, 45-51% – у Дніпропетровській, Одеській та Київській областях) свідчить про вище значення чинника для високо урбанізованих регіонів, де підвищення рівня народжуваності може бути результатом реалізації відкладених народжень та поширення пізнього материнства. Натомість зміна повікових інтенсивностей народжуваності має менший вплив для західноукраїнських областей, де традиційно показники народжуваності є вищими.

- Упродовж другої декади XXI століття спостерігається різниця між отриманими загальними стандартизованими коефіцієнтами для України, яка свідчить про те, що через відмінності в показниках повікової інтенсивності народжуваності (зокрема – за рахунок зменшення останнього) загальний рівень народжуваності за цей період мав би зменшитися на 8%. Диференціація в розрізі регіонів України (+9,5 % у місті Київ, -33% – у Рівненській області) свідчить про суттєвий вплив зовнішніх чинників та сенситивності системи до них.

- За весь період, який було досліджено, різниця між отриманими загальними стандартизованими коефіцієнтами для України загалом становить 2,9%, або 29%, тобто лише за рахунок збільшення показників повікової інтенсивності народжуваності загальний рівень народжуваності мав збільшитися. Диференціація в розрізі регіонів України (4% – у Тернопільській та Івано-Франківській областях, 25-27% – у Дніпропетровській, Херсонській, Кіровоградській, Одеській областях, 44% у місті Києві) свідчить про вагоме значення підвищення інтенсивності народжень у старших вікових групах, що підтверджує тенденції другого демографічного переходу і пояснює динаміку даного демографічного процесу.

- Упродовж першої декади XXI століття різниця між отриманими загальними стандартизованими коефіцієнтами для України свідчить, що лише за рахунок розрізнення у віковій структурі населення (зокрема, за рахунок збільшення чисельності жінок фертильного віку) загальний рівень народжуваності за зазначений період має збільшитися в Україні на 3%. Диференціація в розрізі регіонів України (1-1,8% – у Миколаївській, Одеській, Херсонській, Дніпропетровській, Кіровоградській областях, 6-7,5% – у Рівненській, Львівській, Івано-Франківській, Чернігівській, Волинській областях) підтверджує попередній висновок.

- Упродовж другої декади XXI століття різниця між отриманими загальними стандартизованими коефіцієнтами для України свідчить про те, що лише за рахунок розрізнення у віковій структурі населення (зокрема, за рахунок зменшення чисельності жінок молодших груп фертильного віку) загальний рівень народжуваності мав би зменшитися на -11,5 %. Зазначена негативна тенденція притаманна усім регіо-

нам України, проте інтенсивність прояву різна: 7-8% – у Київській, Львівській, Житомирській областях; 14,7-16% – у столиці та у Закарпатській області.

- За весь період дослідження різниця між отриманими загальними стандартизованими коефіцієнтами для України загалом становить 8%, що може бути обумовлено наявністю змін у віковій структурі населення, зокрема істотного скорочення чисельності жіночого населення у вікових групах 15-29, що в подальшому має викликати зниження рівня народжуваності. Така негативна тенденція менше проявляється у регіонах із традиційно високим рівнем народжуваності та менш виокремленими диспропорціями структури населення.

Для подальшого проведення групування регіонів України в узагальненому вигляді, використовуючи особливості народжуваності як геодемографічного процесу, протягом періоду дослідження нами було використано метод кластерного аналізу (рис. 12, 13) з використанням таких вимірів: зміна рівня народжуваності, значення впливу структури населення на рівень народжуваності, вікову структуру населення, значення впливу повікової інтенсивності народжуваності на рівень народжуваності, сумарний коефіцієнт народжуваності, Брутто- та Нетто- і показник відтворення, довжина жіночого покоління, середній вік матері при народженні дитини. Вищезазначені показники було проаналізовано в просторо-часовому розрізі, в результаті групування було виділено п'ять кластерів.

До першого кластеру за розподілом відносимо м. Київ, який є столицею України та містом з характерно високим рівнем економіко-соціального розвитку, що можна обумовити наявною значною часткою населення репродуктивного віку. Для цього кластеру властивий найвищий показник зміни рівня народжуваності, який за досліджуваний період становить 4,5%, в свою чергу, показник значення впливу повікової інтенсивності народжуваності на рівень народжуваності – також має найбільше значення – 4,37%, а також, характерний найбільший показник значення впливу структури населення на рівень народжуваності (-1,62) по всій території України за досліджуваний період.

Другий кластер представлений Закарпатською, Рівненською та Волинською областями, за умов врахування всіх показників, – саме ці регіони мають найбільші показники рівня народжуваності, впродовж всього періоду дослідження в цих регіонах спостерігається найбільша частка населення віком від 15 до 49 років й більша частка населення репродуктивного віку, регіони, які належать до цього кластеру мають найбільші Брутто- й Нетто- показники відтворення населення. Рівненська, Волинська та Закарпатська області мають специфічні особливості, які протягом останніх 20-ти років обумовлюються введенням різних регіональних програм, які мають на меті покращення демографічної ситуації в регіонах (Рівненська, Волинська), а також, збереження етнічних і релігійних принципів, які характерні для Закарпатської області, – ця область є однією з найяскравіших зразків цього процесу.

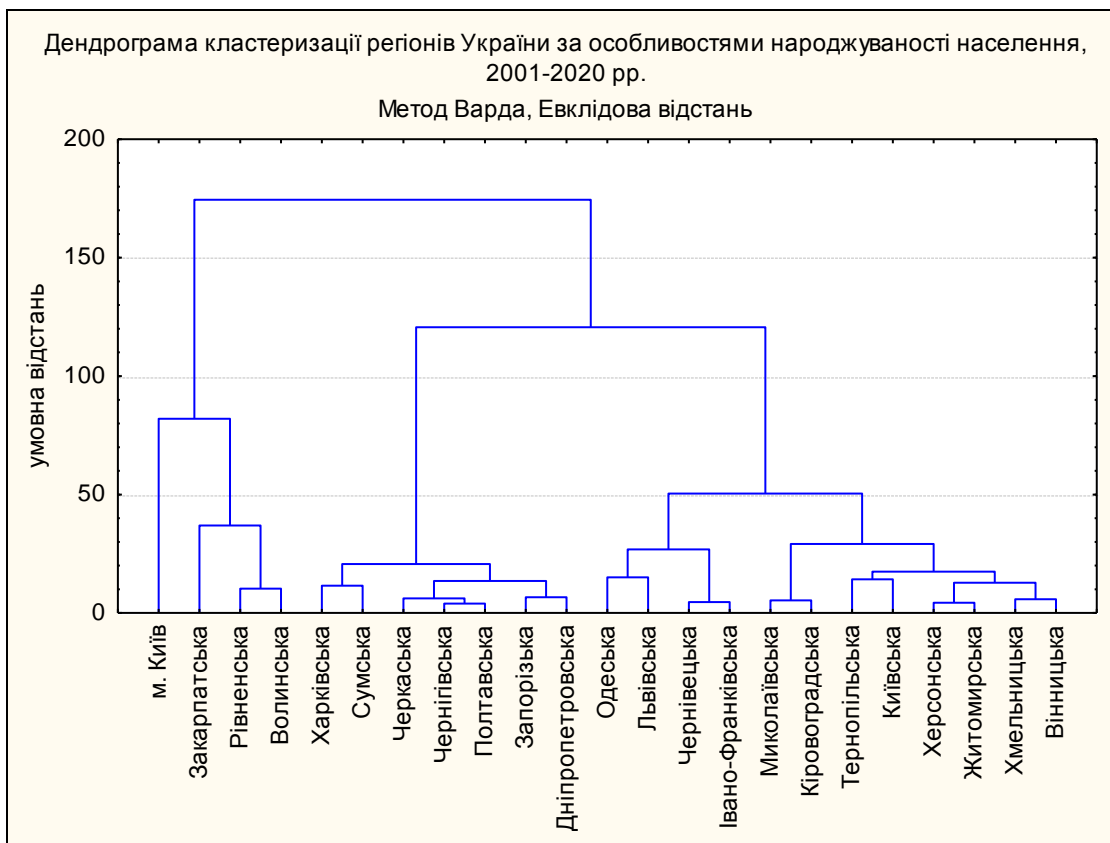

Рис. 12. Дендродіаграма кластеризації регіонів України за особливостями народжуваності населення, 2001-2020 рр. (побудовано за результатами власних розрахунків)

Fig. 12. Dendrogram of the clustering of the regions of Ukraine according to the characteristics of the birth rates, 2001-2020

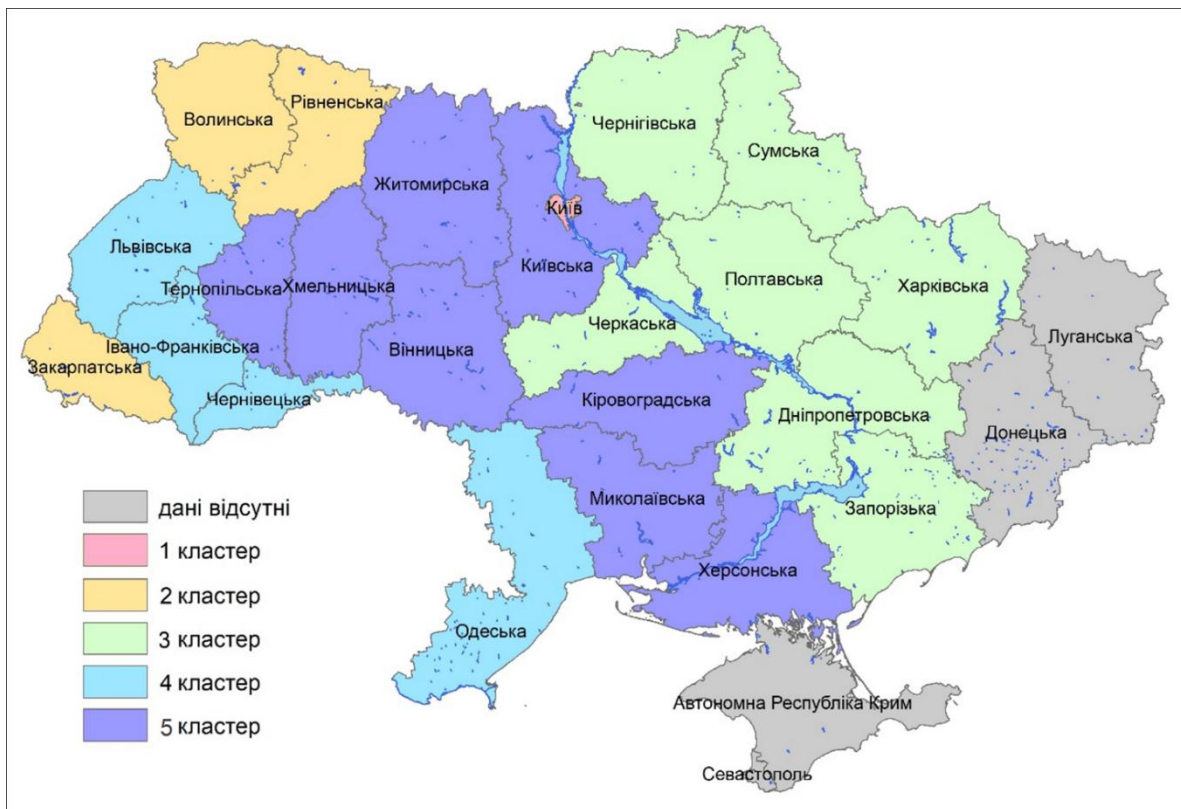

Рис. 13. Кластеризація регіонів України за особливостями народжуваності населення, 2001-2020 рр. (побудовано за результатами власних розрахунків)

Fig. 13. Clustering of the regions of Ukraine according to the characteristics of the birth rates, 2001-2020

Третій кластер об'єднав Харківську, Сумську, Черкаську, Чернігівську, Полтавську, Запорізьку та Дніпропетровську області, для яких характерні майже всі середні показники, які є більш менш стабільними, через різні чинники, а також враховуючи залежність як від зовнішніх (економічний та соціальний розвиток, рівень та якість життя населення тощо), так і від внутрішніх (повікові інтенсивності народжень, структура населення, відсоток населення репродуктивного віку тощо) факторів [20], які встановлюють та характеризують результат демографічної поведінки населення.

Четвертий кластер представлений Одеською, Львівською, Чернівецькою й Івано-Франківською областями, для яких характерні порівняно нестійкі показники, які є результатом формування нестабільної динаміки зміни визначальних показників народжуваності й всіх суміжних показників. Зауважимо, що протягом періоду дослідження спочатку виявлялось послідовне збільшення кількості народжених, яке обумовлене відносно непорушною політичною та соціально-економічною ситуаціями в країні; після спостерігався період демографічного розвитку під час якого показники кількості народжених мали максимальні значення; нині було зафіксовано тенденцію в бік скорочення рівня народжуваності, що в подальшому позначилось на виникненні політичної кризи та всіх подальших пов'язаних процесів

До п'ятого кластеру належать Миколаївська, Кіровоградська, Тернопільська, Київська, Херсонська, Житомирська, Хмельницька та Вінницька області, які мають порівняно схожі параметрами, проте зі значним діапазоном зміни показників. Під час дослідження було встановлено, що процес має суттєві коливання та зростання рівня народжуваності, що в першу чергу обумовлюється змінами повікової інтенсивності народжуваності та впровадженням реалізації політики відкладених народжень. До того ж, підкреслимо, що для цих регіонів є найбільш своєрідними несхожі зрушення повікової інтенсивності народжень нівельовані негативними змінами у структурі населення.

У результаті використання методу кластеризації було виділено, визначено й згруповано регіони України за аналогічними параметрами та вираховуванням структурно-динамічних особливостей та часового виміру дослідження, також проаналізовано показники рівня народжуваності України в просторово-часовому розрізі, проте починаючи з 2014 року – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та адміністративних даних частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, з 2015 року – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та даних по Донецькій і Луганській областях [16].

Висновки. В результаті впливу соціально-економічних та суспільно-політичних змін в українському суспільстві за роки незалежності відбуваються демографічні трансформації, які віддзеркалюватимуться у змінах ключових демографічних показників, зокрема – народжуваності. Аналіз структурно-

динамічних та просторово-часових тенденцій у народжуваності свідчить, що компенсаційне збільшення рівня народжуваності у першій декаді ХХІ століття відбувалось переважно за рахунок інтенсифікації у старших вікових групах, реалізації відкладених народжень з поліпшенням економічної ситуації та заходів пронаталістичної демографічної політики, що у деякій мірі сповільнило темпи депопуляції та визначало основи для оптимістичних прогнозів. Проте друга декада ХХІ століття показала зворотні тенденції, – стрімке зниження рівня народжуваності та загострення депопуляційних процесів. Сучасні суспільно-політичні події, війна росії з 2014 року, зміни у соціально-економічних умовах життєдіяльності населення, особливості репродуктивної та міграційної поведінки та інші чинники зумовлюють подальше зниження рівня народжуваності, який сягнув показника історичного мінімуму за всю історію незалежної України. Окремо варто наголосити на деформації вікової структури населення: міграційний відтік населення працездатного віку, інтенсивні процеси постаріння населення призвели до виснаження потенціалу до самовідтворення як у міській, так і у сільській місцевостях. Для проведення узагальненого групування регіонів України враховуючи особливості показників народжуваності протягом досліджуваного періоду було використано метод кластерного аналізу за показниками, які характеризують структурні та динамічні особливості. За результатами групування було виокремлено п'ять кластерів. До першого кластеру належить столиця. До другого кластеру відносяться Закарпатська, Рівненська та Волинська області, у яких відзначається найбільш жвава демографічна поведінка населення, проте чинники, що її обумовлюють – різні. Третій кластер складається з Харківської, Сумської, Черкаської, Чернігівської, Полтавської, Запорізької та Дніпропетровської областей. Четвертий кластер представлений Одеською, Львівською, Чернівецькою й Івано-Франківською областями, які мають відносно нестійкі показники, які було сформовано в результаті нестабільної динаміки зміни основних показників. До п'ятого кластеру належать Миколаївська, Кіровоградська, Тернопільська, Київська, Херсонська, Житомирська, Хмельницька та Вінницька області. Таким чином, внутрішні територіальні регіональні відмінності рівня народжуваності як у розрізі регіонів України, так і міської/сільської місцевості, є результатом впливу як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, які мали вплив протягом досліджуваного періоду та відобразилися на перебігу демографічних процесів. Повномасштабна війна росії з 24 лютого 2022 року призвела до безпрецедентної вимушеної міграції, надвисокої смертності в результаті військових дій, зниження і до того низького рівня народжуваності тощо. Наслідки війни важко оцінити, проте очевидно, що нас очікують суттєві суспільні перетворення. Беззаперечним лишається те, що саме людський потенціал буде головним драйвером післявоєнної розбудови та економічного зростання України після Перемоги. Відповідно, дослідження особливостей перерозподілу населення

у розрізі територіальних громад, особливості його формування та пошук шляхів відродження, у тому числі через нівелювання демографічних проблем, набувають нової неабиякої актуальності; встанов-

лення структурних особливостей населення на рівні регіонів та територіальних громад України будуть втілені у подальших дослідженнях авторів.

Список використаної літератури:

1. Аксьонова С.Ю. Відкладання народжень в Україні крізь призму реальних поколінь жінок / С.Ю. Аксьонова, І.О. Курило // Демографія та соціальна економіка, 2018, № 3 (34), 11-25/ <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011>
2. Аксьонова С.Ю. Вік материнства у контексті цінності часу / С.Ю. Аксьонова // Демографія та соціальна економіка, 2021, № 2 (44), 56-73. <https://doi.org/10.15407/dse2021.02.056>
3. Демографічна ситуація в Україні в період незалежності [Електронний ресурс]. – Режим доступу <https://www.slovoidilo.ua/2020/08/21/infografika/suspilstvo/demohrafichna-sytuaczija-ukrayini-period-nezalezhnosti>
4. Демографічний паспорт території регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport1.htm
5. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. Крімер Б.О. Трансформація народжуваності в Україні на ранніх етапах демографічного переходу / Б.О. Крімер // Демографія та соціальна економіка, 2018, № 2 (33). С. 67-81. <https://dse.org.ua/arhcive/33/5.pdf>
7. Курило І.О. Емансипаційні цінності та дітородна поведінка в контексті демографічної модернізації (на матеріалах останньої хвилі Світового дослідження цінностей (2017-2020)) / І.О. Курило // Демографія та соціальна економіка. 2021, № 2 (44). <https://doi.org/10.15407/dse2021.02.037>
8. Курило І.О. Народжуваність та материнство в Україні: регіональний аспект / І.О. Курило, С.Ю. Аксьонова, Б.О. Крімер // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 1. – С. 65-79. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/341510407_NARODZUVANIST_TA_MATERINSTVO_V_UKRAINI_REGIONALNIJ_ASPEKT
9. Курило І.О. Структурні характеристики народжуваності, їх взаємозв'язки та демографічні фактори динаміки / І.О. Курило // Демографія та соціальна економіка, 2019, № 1 (35): 11-25 <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.011>
10. Мезенцева Н., Кондрась Н. Другий демографічний перехід: витоки та концепції / Н. Мезенцева, Н. Кондрась // Економічна та соціальна географія. Випуск 73. – КНУ імені Тараса Шевченка, 2015. – С. 51-56. <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2015.73.51-56>.
11. Населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://db.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/>
12. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр.: кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. – Київ, 2020. –174с.
13. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.idss.org.ua/monografii/Book-Naselenie_.pdf
14. Сегіда К. Внутрішні чинники геодемографічного процесу (на прикладі народжуваності в регіонах України) / К. Сегіда, Г. Карайченцева // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – Вип. 30(1). – 185 с. – С. 85-94. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2021-30-09>
15. Сегіда К. Суспільно-географічна концепція геодемографічної системи регіону / К. Сегіда // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – Вип. 22 (1). – 185 С. – С. 53-62. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2017-22-09>
16. Сегіда К.Ю. Методичні основи визначення впливу структурних чинників демографічних процесів / К.Ю. Сегіда // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії : Збірник наукових праць. – Вип. 32. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. – 98 с. – С. 72-80. <https://doi.org/10.26565/2075-1893-2020-32-08>
17. Терещук В.М. Роль народжуваності у відтворенні населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <https://dse.org.ua/arhcive/13/16.pdf>

Kateryna Sehida

DSc (Geography), Professor of the Department of Human Geography and Regional Studies,
V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine
e-mail: kateryna.sehida@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-1122-8460>

Hanna Karaichentseva

Student of the Department of Human Geography and Regional Studies,
V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine
hanna.karaichentseva@student.karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-3242-1216>

TEMPORARY TRENDS AND FACTORS OF BIRTH RATE IN UKRAINE: REGIONAL DIMENSION

The demographic problem is surprisingly acute for Ukraine. Research trends factors and structural and dynamic features of birth rate will allow determining socio-economic and demographic trends, including their variations across regions. The purpose of the article is to establish regional features of modern trends and factors of fertility in Ukraine in the 21st century. The article presents an analysis of the dynamics of the birth rate in Ukraine based on the analysis of official statistics. Periods of minimum and maximum values have been established taking into account the leading factors and differences by type of settlements. The characteristics of changes in the sex-age structure of the population of Ukraine and the age-related fertility rate in the context of leading factors and differences by types of settlements are given.

Based on the standardization of demographic coefficients, the degree of influence of internal factors affecting the birth rate in the regions of Ukraine was determined. A significant share of births in older fertility groups was identified, which confirms the trends of the second demographic transition, the spread of the phenomenon of "late motherhood" and the so-called "pro-European" model of reproductive behavior, which is more characteristic of highly urbanized regions of Ukraine. On the basis of cluster analysis, regional peculiarities of trends and factors of fertility in Ukraine in the 21st century were revealed, as a result, five clusters were identified. The first cluster includes the capital. The second cluster includes Zakarpattia, Rivne, and Volyn regions, which have the most lively demographic behavior of the population and the preservation of traditional factors. The third cluster united Kharkiv, Sumy, Cherkasy, Chernihiv, Poltava, Zaporizhzhya and Dnipropetrovsk regions. The fourth cluster is represented by Odesa, Lviv, Chernivtsi and Ivano-Frankivsk regions. The fifth cluster includes Mykolaiv, Kirovohrad, Ternopil, Kyiv, Kherson, Zhytomyr, Khmelnytskyi, and Vinnytsia regions. Thus, internal territorial differences in the birth rate, in terms of regions of Ukraine, as well as urban and rural areas, are the result of the action of external and internal factors that had an impact during the studied period and were reflected in the course of demographic processes.

Keywords: *population, geodemographic system, reproduction of the population, demographic process, birth rate, sex-age structure of the population, regions of Ukraine.*

References:

1. Aksyonova, S.Yu., & Kurylo, I.O. (2018). Vidkladannia narodzhen v Ukraini kriz pryizmu realnykh pokolin zhinok [Postponement of births in Ukraine through the prism of the reality of generations of women]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and Social Economy*, 3 (34), 11-25. <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.01> [in Ukrainian].
2. Aksyonova, S.Yu. (2021). Vik materynstva u konteksti tsinnosti chasu [Maternity age in the context of the value of time]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 2(44), 56-73. <https://doi.org/10.15407/dse2021.02.056> [in Ukrainian].
3. Demohrafichna sytuatsiia v Ukraini v period nezalezhnosti [The demographic situation in Ukraine during the period of independence]. slovoidilo.ua. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2020/08/21/infografika/suspilstvo/demohrafichna-sytuatsiia-ukrayini-period-nezalezhnosti> [in Ukrainian].
4. Demografichny`j pasport tery`toriyi regioniv Ukrayiny` [Demographic passport of the territory of the regions of Ukraine]. database.ukrcensus.gov.ua. Retrieved from http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport1.htm [in Ukrainian].
5. Naseleння Ukrainy [Population Statistics of Ukraine]. db.ukrcensus.gov.ua. Retrieved from <http://db.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/> [in Ukrainian].
6. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny [State Statistics Service of Ukraine] [ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua/). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
7. Krimer, B.O. (2018) Transformatsiia narodzhuvanosti v Ukraini na rannikh etapakh demohrafichnoho perekhodu [Fertility changes in Ukraine during the early stages of demographic transition]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 2018, 2(33), 67-81. <https://dse.org.ua/archive/33/5.pdf> [in Ukrainian].
8. Kurylo, I.O. (2021). Emansypatsiyni tsinnosti ta ditorodna povedinka v konteksti demohrafichnoyi modernizatsiyi (na materialakh ostann'oyi khvyli Svitovoho doslidzhennya tsinnostey 2017-2020 [Emancipative values and reproductive behavior in the context of demographic modernization (Based on World Values Survey (2017-2020) Data)]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 2(44), 37-55. <https://doi.org/10.15407/dse2021.02.037>, [in Ukrainian]
9. Kurylo, I.O., Aksonova, S. Yu., & Krimer, B.O. (2016). Narodzhuvanist ta materynstvo v Ukraini: rehionalnyi aspekt [Fertility and motherhood in Ukraine: regional aspect]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 1, 65-79. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/341510407_NARODZUVANIST_TA_MATERINSTVO_V_UKRAINI_REGIONAL_NIJ_ASPEKT [in Ukrainian].
10. Kurylo, I.O. (2019) Strukturni kharakterystyky narodzhuvanosti, yikh vzaiemozviazky ta demohrafichni faktory dynamiky [Structural characteristics of fertility, their connection and demographic factors of dynamics]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 1(35), 11-25. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.011> [in Ukrainian].
11. Mezentsseva, N., & Kondras, N. (2015). Druhyi demohrafichnyi perekhid: vytoky ta kontseptsii [Second demographic transition: origins and concepts]. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya – Economic and social geography*, 73, 51-56. <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2015.73.51-56> [in Ukrainian].

12. Naseleння Ukrainy. Demografichni tendentsii v Ukraini u 2002–2019 rr.: kol. monohr./za red. O.M. Hladuna. Kyiv, DC: NAN Ukrainy, In-t demografii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy [in Ukrainian].
13. Naseleння Ukrainy. Narodzhuvanist v Ukraini u konteksti suspilno-transformatsiinykh protsesiv [Population of Ukraine. Birth rate in Ukraine in the context of social and transformational processes]. idss.org.ua. Retrieved from https://www.idss.org.ua/monografii/Book-Naselenie_.pdf [in Ukrainian].
14. Sehida, K., & Karaichentseva, H. (2021). Vnutrishni chynnyky heodemografichnoho protsesu (na prykladi narodzhuvanosti v rehionakh Ukrainy) [Internal factors of the geodemographic process (on the example of fertility in the regions of Ukraine)]. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii: mizhrehion. zb. nauk. prats. – Human Geography Journal Kharkiv*, 30 (1), 85-94. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2021-30-09> [in Ukrainian].
15. Sehida, K. (2017). Suspilno-heohrafichna kontseptsiiia heodemografichnoi systemy rehionu [Human-geographical concept of the regional geodemographic system]. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii: mizhrehion. zb. nauk. prats. – Human Geography Journal*, 22(1), 53-61. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2017-22-09> [in Ukrainian].
16. Sehida, K.Y. (2021). Metodychni osnovy vyznachennia vplyvu strukturnykh chynnykiv demografichnykh protsesiv [Methodological bases for determining the influence of structural factors of demographic processes]. *Problems of Continuous Geographic Education and Cartography*, (32), 72-80. <https://doi.org/10.26565/2075-1893-2020-32-08> [in Ukrainian].
17. Terets, V.M. (2009). Rol narodzhuvanosti u vidtvorenni naseleння Ukrainy [The role of birth rate in reproduction of the population of Ukraine]. *Doslidzhennya molodykh naukovtsiv – Research of young scientists*. Retrieved from <https://dse.org.ua/arhive/13/16.pdf> [in Ukrainian].

Received 02 November 2022

Accepted 10 December 2022